

Реферат

Комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова.

Комісія в справі зміни утиску українського друкованого слова під председательством академіка Ф. Е. Корша, зложена з академіків В. В. Заленського, А. С. Лаппо-Данилевського, С. Ф. Ольденбурга, А. С. Фамінцина, Ф. Ф. Фортунатова і О. О. Шахматова, розглянувши всесторонньо питанє, предложене комітетом міністрів Академії Наук, прийшла до висновків, предложаних отут увазі Загального Збору. В часі своїх засідань Комісія дістала кілька цінних заміток, якими вона одначе успіла лиш на стільки покористувати ся, що вставила в свій реферат відсилачі до них у відповідних місцях; находячи-ж у тих замітках багато важного матеріалу, вона вважала корисним предложити їх як додатки до реферату.

Перші відомі нам проби вживання української мови в письменстві відносять ся до XVI ст., в якім можна вказати хоч би на Пересопницьке Євангеліє, написане зрештою далеко не на чистій мові. Та в сїм випадку важна не стільки чистота народньої мови, скільки свідомий нахил перекладачів (бо зразу розходило ся лише про переклади) до передачі тексту сьв. Письма і иньших книг духовного змісту в формі, доступній розуміню більшости. Коли пристосованє народньої мови до літературних потреб не переводило ся консеквентнійше і ширше не лиш у XVI, але і в XVII ст., то старання перекладачів і письменників, що звертали ся не до са-

мих наукових праць, по часті умисно, по часті несвідомо були паралізовані існуванням загально прийнятої письмової мови, так званої славяно-руської, яка в той час підлягала вже в Росії впливови місцевої мови з більшою або меншою примішкою північних, полудневих і західних елементів, різнородних відповідно до походження пам'ятників. Зовсім природно, що ті народні елементи втиралися мало-помалу що раз сильніше в ту книжну мову і змінюючи її різними способами довели до відрубності книжної мови Полудня від книжної мови Півночі. Взірцями тої полудневої мови можуть послужити в XVII ст. не лише численні твори богословської літератури, особливо проповіді, але також релігійно-полемічні і навіть богослужбні книги, що виходили з під пера учителів і бувших учеників „Київо-Могилянської Колегії“. До українських елементів прилучувалися на Полудні не рідко і західно-руські, т. є. по часті білоруські, по часті північно-українські, з яких іще в XIV ст. витворився канцелярійний язик Литовського Князівства, а також польські, що втиралися в літературу з перекладів сьв. Письма і інших релігійних книг із польської мови та з судових і інших офіційних документів правобережної України. З останнього жерела втиснулося доволі багато польщини і в чисто народню мову, яка не вважаючи на згадані вже змагання деяких популяризаторів, грала тоді далеко підряднішу роль як на Півночі тому, що українська інтелігенція XVI і XVII ст. складалася переважно з членів козацької старшини, яка виховувалася на половину по польськи, а деколи й цілком по польськи, та черпала звідти аристократичні погляди, що різко відділяли її від простого козацтва.

Описана вище українська книжна мова була занесена в другій половині XVII ст. і на Північ українськими вченими богословами, що перейшли в Москву, де їх „западництво“ найшло ґрунт, підготовлений до певної міри близькими зносинами деяких бояр із Поляками в часі внутрішніх завірюх (Смутное время) і зовсім природно, що пр. Сильвестер Медведєв писав так само, як його учитель Симеон Полоцький, із якого творів позволяв він собі навіть на дуже безцеремонні позички. Та сей вплив був лише поверховний і короткий; в певних верствах суспільства, особливо в тих, що трималися старини, він стрітився з рішучим відпором, як згіршене, основане на „единоуміи съ напою и съ римскимъ костеломъ“ тому, що багато тодішніх московських людей

кепсько відрізняли кількох ополячених українських грамотіїв від Поляків. З тої причини задля охорони „правовѣрія“ і єдності „Восточної Православної Церкви“ за Петра Великого заборонив сьв. Синод друкувати церковні книги „не согласно съ великороссійскими печатями“, „дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой въ Церкви Восточної противности произойти“. З тої самої причини сьв. Синод не тільки не дозволив 1769 р. друкувати полуднево-руські букварі, але приказав навіть відібрати ті, що були в руках, тому, що букварі уходили в тих часах за церковні книги і друкувалися „благословеніємъ всего освященнаго собора“. Через духовенство йшло також зміцнене великоруського елементу в викладах Київської Духовної Академії, переводжене рішучо ректором Самійлом Миславським, що і вдалося вповні під впливом доволі значної вже на той час великоруської літератури, якої мова виперла з кінцем XVIII ст. цілковито вимираючу вже славяно-руську мову. В загаль-ж українська література не підпала в XVIII ст. ніяким обмеженням, а українська народня пісня користувалася в другій його половині широким розповсюдженням у Москві й у Петербурзі, як видно приміром із тодішніх співаників. Правда, з того часу ми не знаємо ніяких українських літературних пам'ятників, крім комічних інтермедій і вірш різного змісту, поздоровних, сатиричних і любовних, але причина того лежить тільки в зазначенім висше погляді на українську мову, як на простонародню, негідну допущення до літератури і нездібну служити їй знарядом — обставина, наслідком якої ми не находимо простої мови і в великоруській літературі поза комедію.

Першою серіозною пробою ужити чисто-українську мову для літературних цілей, зрештою серіозною радше обємом, ніж змістом, була „перелицьована“ Енеїда І. П. Котляревського, видана 1798 р., за якою пішли вже в XIX ст. його-ж комедії „Наталка Полтавка“ та „Москаль Чарівник“. У тих комедіях звертає на себе увагу між иньшим насмішливе відношене автора до тої українсько-польсько-великоруської мови українських канцелярій, на якій написані в початку XVIII ст. і деякі твори зовсім не офіційного характеру, прим. історичні. Належить зазначити також його глибоку симпатію до української народности і української мови, якою він користувався не тільки в тих творах, але і в „Оді до князя Куракіна“. Таким симпатичним відношенем до української народности в її чистім, не підробленім виді, якою вона проявляється

в „хлопів“, Котляревський відрізняється різко від попередніх діячів української літератури і вже з тої причини належить признати його першим українським „народовцем“ та батьком української літератури і то не лише белетристичної, але й наукової тому, що він полишив рукописні „Замітки“ про деякі українські звичаї. Його приклад звернув увагу земляків на окремішності української народности, особливо в словесних її творах, і викликав багато творів віршем і прозою, написаних по українськи та перенятих співчутем до простого народа з його етнографічними окремішностями. Першою працею що до збирання українського пісенного матеріалу був збірник князя Цертелєва, що вийшов 1819 р. За ним слідували збірники Максимовича, Метлинського і довгий ряд інших, що не переривається до наших днів. Із письменників того напрямку можна назвати Квітку, знаменитого оповідача, що злучив у собі характеристичні риси українського духа — гумор і чулість; Петра Артемовського-Гулака, автора бистроумних віршів; Гребінку, що писав повісті і вірші; байкаря Глібова. У Квітки ми подибуємо пробу розмови з простим народом на його мові про важні для нього питання, моральні, суспільні й економічні: се — його „Листи до любезних земляків“, числом 4. Взагалі Квітка був уже в повні свідомим народолюбцем або, як би сказали про нього, коли б він жив пізнійше, українофілом що не тільки любив свій нарід, але й стремів до його просвіти без затрати відрубних його окремішностей. Про українську мову він пише Максимовичеві ось як: „Ми повинні застидати і примусити до мовчанки людей з чудними поглядами, які проповідують голосно, що не можна писати тою мовою, якою говорить 10 мільонів, яка має свою силу, свою красу, що не може бути віддана на иньшій мові, свої звороти, гумор, іронію і все, як у голящій мові“.

Квітка був родом із Харкова, Артемовський-Гулак був професором і потім ректором харківського університета, де до занять українською мовою заохочували також Срезневський в характері професора славянських мов, Метлинський, що був тоді адюнктом, пристрасний любитель усього українського і збирач українських пісень, і Костомарів, що займав там скромну посаду підінспектора. В сорокових роках інтерес до української народности перейшов разом із Метлинським та Костомаровим із Харкова до Києва, де в 1846 року повстало Кирило-Методієвське братство під предсідательством Костомарова з уділом Білозерського, Миколи Артемовського-Гулака, Навроцького, до яких

прилучили ся трохи пізнійше Маркович (пізнійше муж знаної письменниці Марка Вовчка) і ин. Українофільство того товариства носило демократично-освободний характер виражений в боротьбі з кріпацтвом, і опирало ся на панславистичних основах, бо його члени мріяли про єдність між славянськими племенами, серед яких вони домагали ся самостійного становища для Українців. Та правительство признало такі мрії політично небезпечними і покарало більше або менше тяжко його членів, а навіть декого з їх близьких знайомих, прим. Кудіша і Шевченка. Що тикаєть ся великоруських письменників, то одні з них не звернули ніякої уваги на своїх українських братів, иньші знов не тільки віднесли ся до них прихильно, але й давали їм місце в своїх виданнях. Так стаття Квітки проти Максимовича про українську правопись, зрештою писана по великоруськи, появилася в „Маякѣ“, а його українські оповідання: „Салдацький патрет“ і „Божі діти“ надруковані в „Утренней Звѣздѣ“ і в „Утренней Зарѣ“; кілька байок Гребінки надруковано в „Утренней Звѣздѣ“, а його переклад „Полтави“ Пушкіна — по части також там, а по части в „Московскомъ Телеграфѣ“. Свій альманах українських творів різних авторів збирав ся Гребінка випускати частинами при „Отечественныхъ Запискахъ“ Краєвского, але найшов перешкоду в Белінскім, що завідував відділом літературної критики. Відношенє цензури до української літератури було таке саме, як і до великоруської. „Байки“ Глібова найшли собі місце навіть в офіціальних „Черниговскихъ Вѣдомостяхъ“. Так отже Українці, як народовці і демократи, находили собі в початку XIX ст. до 40-вих років співчутє природно лиш у тих великоруських письменників, що були найвільнійші від західно-аристократичного відтінка, властивого значній частині великоруської літератури 20-их, 30-их і початку 40-их років, т. є. у тих, що уходили в очах своїх противників, і по части справедливо, за вістунів реакції. Тим поясняєть ся згіршливий і навіть ворожий погляд на них „западників“, що проявив ся особливо різко в незаслуженій і крайне сторонничій рецензії Белінского з нагоди збірника „Ластівка“, виданого Гребінкою в 1841 р.: „Хороша литература, которая только и дышетъ, что простоватостью крестьянскаго языка и дубоватостью крестьянскаго ума!“ Навіть учений видавець і коментатор Белінского, С. А. Венгеров, поясняє сей згіршливий відзив знаменитого критика його „безсознательно-пренебрежительнымъ отношеніемъ къ мужицкому и простонародному“, яке видно

в нього і в інших випадках. Ся аристократична закраска, замітна в великоруській літературі аж до 50-их років, не була очевидно чужа й українській інтелігенції, що числила в своїх рядах багато потомків козацької старшини, але не виявляла ся на українській мові власне тому, що ті аристократи, правдиві і самозванчі, тягнули до своїх великоруських товаришів і вважали обовязковою погорду до протонародньої мови, якої, сказавши до річи, деякі з них і не знали. Через те в справі демократизму українська література перегнала великоруську на 50 літ. Звідси й відповідна близькість старших українських письменників до тих великоруських, що тішили ся негарною репутацією у московських і петербурських лібералів. Але в дійсности українська література до половини 40-их років відзначала ся від великоруської власне лише своїм глибоким, консеквентним демократизмом, що в повні зрозуміле, бо українську народність представляли тоді тільки низші верстви; а в інших своїх стремліннях і в складі своїх діячів українська література була так само різнородна, як великоруська. Робітниками на її ниві являли ся люди найрізнородніших напрямів і станів: Котляревський — офіцер, рішучий монархіст і консерватист, Квітка — дідич, також таких самих поглядів, Петро Артемовський-Гулак — професор російської історії і також ні трохи не вільнодумець, Гречулевич (якого проповіді у другім виданю були привитані „Русскою Бесѣдою“, органом московських славянофілів кінця 50-их років) — священник, що щиро заходив ся над духовною просвітою своїх вірних, які говорили тільки по українськи, і т. д. Буря, що скоїла ся над Кирило-Методієвським брацтвом приблизне таким самим способом, як над кружком Петрашевского, показала великоруським лібералам, що Українці — то не самі нетямучі і закостенілі мужики та любителі тих мужиків із усею їх темнотою, а правительство добачило в намірах брацтва признак того, що шкідливі течії проникли і в ту, доси — як воно думало — індиферентну верству, і навіть переборщило значіне того відкриття. Та в дійсности і Кирило-Методієвське брацтво не було такою характеристичною появою, з якої можна би було означити відрубні риси тодішнього українофільства: головною прикметою того напрямку був просто літературний і народньо-виховуючий рух полудневої галузи руського народа, яка признала себе етнографічною величиною, окремою від північної галузи, що мала свою самостійну минувшину

і через те набула права на розвиток не тільки тих прикмет, якими вона зближається до руського племені в загалі, але і своїх окремішностей від політично пануючої його часті, зовсім так само, як та пануюча часта розвиває свої окремішности від своїх полудневих співплемінників, — рух, що вспів уже дещо витворити в користь полуднево-руського народу, значить, в користь цілого руського племені.

Після всього сказаного буде зрозуміло, скільки життя й енергії повинно було внести в діяльність заступників української народности те пробуджене цілої російської суспільности, яким визначається друга половина 50-их років. Все те, про що ще недавно ледви сміли мріяти передові російські мужі, здавалося, готово було сповнитися. Почалися розмови про близьке визволення селян. Коли вичікуване того великого правительственного акту розбуджувало найсвітліші і далеко йдучі надії серед Великорусів, то який же був настрій українського народу, і в його діячах, цілком відданих демократичним ідеалам, і в селянській масі, що пам'ятала ще свободу відібрану в неї всього сто літ із чимось тому назад? І ось перед початком 60-их років ми бачимо небувале оживлене в українській літературі. Почало появлятися багато книг різноманітного змісту на українській мові не тільки на Україні, але і в Москві, в Саратові, особливо ж у Петербурзі. Так у 1857 р. появилися перші оповідання Марка Вовчка, що представляли сумне положення українського простонароддя, головні кріпаків; драматичні твори Ващенка-Захарченка; збірник Миколи Гатцука „Вжинок рідного поля“, друкований у Москві, в друкарні Каткова, видуманою впорядком азбукою, якої він тримався і в своїй північній книжці (1863 р.) „Українська абетка“. Надрукований у тім самім 1857 р. по великоруськи історичний роман Куліша „Чорна Рада“ (в „Руской Бесѣдѣ“) вийшов і по українськи в 1859 р., коли вийшов і „Малорусский литературный сборник“ Д. Л. Мордовця і ин. Між 1860 і 1863 р. включно видано кілька дешевих книжочок для просвіти простого народу: букварі („граматки“), як „Домашня наука“ Шейковського, відомості з космографії і природничих наук, як „Дещо про світ Божий“ і т. и., і сам Катков збирав гроші на такі видання. В 1861—1862 виходив науково-літературний журнал „Основа“ під редакцією Білозерського. В тім самім 1861 р. поручено було офіційно Кулішеви перекласти на українську мову „Положеніє о крестьянахъ“. Можна

було надіятися повного розцвіту української літературної мови, оправданої початкової науки українського простого народу при помочі його рідної мови...

Правда, під той час на горизонті внутрішньої політики збиралися чим раз частіше грізні хмари, з яких можна було надіятися грому, але не в сторону України. А тимчасом та буря неждано негадано обірвала ся по часті і на ній. Для вяснення сього дивного „похмелля во чужомъ пирі“ належить вернути ся від 1863 р. кілька літ назад. В ту саму пору, як Росія приготувляла ся до визволення селян, Польща мріяла про визволенє з під російського ярма, і польські дідичі правобережної України задумали покористувати ся тими надіями для цілій польської справи, переконавши правительство, що визволенє селян поведеть ся лиш тоді, коли вони будуть доволі просвічені, і випросивши таким способом дозвіл на закладанє сільських шкіл при дідичівських дворах. В Києві повстало майже шкільне товариство для розширення польщини в селянській верстві. Київські студенти Українці відповіли на ті вигади в 1859 р. закладанєм недільних і иньших приватних шкіл, до яких швидко прилучила ся народня школа в Білій Церкві, відкрита за почином о. Лебединцева, катехита тамошньої гімназії, опісля протоєрея Софійського собору, оборонця уживання української мови при наочуваню простого народу і в пропсвіді і перекладу св. Письма на сю мову. В тих школах учено і на українських і на великоруських книжках. Поляки обвинуватили тоді учителів тих шкіл у підюджуваню селянства до революції, прозиваючи їх при тім хлопоманами, — прозвіщем, прикладаним опісля до українофілів і деякими великоруськими „охранителями“, хоч воно було винайдене польськими дідичами для означеня своїх власних демократів. Попечитель київського наукового округу, М. І. Пирогов підсьміював ся над тими доносами, висновуючи з них лиш те, що школи, значить, розвивають ся гарно; та адміністрація дала себе піддурити, наслідком чого були такі дивезні явища, як приміром, що Кулішева „Граматка“, свобідно продавана на лівім березі Дніпра, була заборонена на правім. Неправдоподібне, але правдиве, що Поляки в боротьбі з українськими недільними школами найшли собі сторонників серед вишого київського духовенства. Спільними силами того чудного союзу був усунений з київського університета щирій прихильник недільних шкіл, популярний між студентами професор російської історії Павлов, що був по назна-

ченю Пирогова інспектором тих шкіл, але накликав на себе неприязнь київського, опісля петербурського митрополита Ізидора своїм вільнодумством, яке дозволило й Полякам окричати його безбожником та космополітом. Немов на те, аби зміцнити неприродність того походу проти української школи, до числа її ворогів приступила і редакція жидівської газети „Сіон“, яка й перша обвинуватила Українців у „сепаратизмі“. Те слівце було заразівськи підхоплене Катковим і, на жаль, Іваном Аксаковим. На ту пору, в 1862 р., випали петербурські пожежі, які Катков приписав у значній мірі недільним школам. Наслідком такого доносу замкнено ті школи в цілій Росії, і до 1863 р., коли вибухло польське повстанє, в полуднево-західній Русі опинила ся народня просвіта майже цілковито в польських руках. Правда, в 1862 р. ще тримала ся руська школа в Білій Церкві, і київський митрополит Арсеній приказав священникам своєї митрополії заводити приходські школи, але в ту пору, як і тепер, ті школи значили ся більше на папері, а де й були, ледви животіли нужденно. Одначе петербурські українофіли тим менше падали духом, що найшли енергичного оборонця української народньої просвіти в особі міністра нар. просвіти Головіна, назначеного по рекомендації розумного, освіченого і ліберального великого князя Константина Николаєвича. Головін рішучо стояв за допущенєм української мови до нижших шкіл і за ширенєм евангелія в українським перекладі, яке й було перед тим предложене Морачевським правительству для дозволу. Для підготовки народніх учителів була отворена в Києві „Временная педагогическая школа“, в якій більшість доцентів, і при тім добровільних та безплатних, складала ся зі студентів, що вчили недавно в недільних школах; та уряджене сільських шкіл, думку про які селянство приймало прихильно, не могло збути ся без співучасті дідичів, а на неї очевидно не можна було числити. Видаванє українських книжок ішло по давньому і дехто з українофілів почав добивати ся навіть заведеня української мови в українські школи не як помічної, але як головної, і для піддержання сих домагань була надрукована в „Журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ статя Лавровского про самостійність української мови („Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія малорусскаго сравнительно съ великорусскимъ и другими славянскими нарѣчіями“). Одначе заходи Головіна чим раз частійше розбивали ся о супротивленє міністра внутрішніх справ Валуєва, і сьв. Си-

нода з митрополітом Ізидором на чолі. В письмі до Головіна з 18 липня 1863 р. Валуєв виступає проти його заступництва за права української мови вказуючи, що буцїм то такої мови й нема, а називають українською великоруську мову, лише попсовану польською, та що наміри Українців не тільки сходять ся з намірами Поляків, але ледви чи й не визвані польською інтригою. Коли не були би знані дійсні дати тодішніх подій, трудно було би повірити, що се сказано в пів року після появи польських повстанчих ватаг. При порівняно доносів тих самих Поляків, які тоді вже в повні розкрили свої карти, мимовільно нагадують ся знамениті слова ксьондза в комедії Бомарше: „Брешіть, брешіть; із того все хоч дещо лишить ся.“ Та дуже правдоподібно, що думка про злуку українського літературного руху з політичним польським піддана не діячами будучого повстання, що було би й дивне, але що справа не обійшла ся без участі таких осіб, що знали близько ще недавно перед тим модне серед українських Поляків „балагульство“ і „козакофільство“, що полягало на зверхнім наслідуванню українських селян та давніх козаків, а що відбило ся в творах Мальчевського, Залвського, Чайковського (Садикпаші) і особливо — Тимка Падури, які не довели одначе до найменшого зближення між польськими дідичами і їх українськими кріпаками. Як би там не було, а вороги духової самостійности українського племені, і чужі й свої, добили ся того, що українській літературі задано тяжкий удар. Цікаво, що безпосередною його причиною не був ніякий протидержавний твір на українській мові, але згаданий висше переклад євангелія, старанно, побожно і вміло dokonаний інспектором нїжинського ліцея, Пилипом Семеновичом Морачевським, який дивив ся на свою працю як на богоугодний подвиг. Коли той переклад, горячо одобрений і поручений Академією Наук, передано під благословенє сьв. Синода, він був звідти висланий для оцінки і відзива калужському єпископови Якову Миткевичови, шефови жандармів князеві Долгорукому і київському генерал-губернаторови Анненкову. Перший з них ізразу схилив ся до одобрення праці Морачевського, але опісля піддавши ся постороннім впливам, оголосив його непотрібним побіч великоруського перекладу, зрозумілого буцїм то кождому Українцеві; другий висловив ся умірковано і неозначено; третій признав переклад „опаснымъ и вреднымъ“ тому, що істнуванє окремої української літератури, якої дозвіл випливає з дозволу надрукованя сьв. Письма на українській мові,

потягне за собою відірване України від російської держави (чим, скільки відомо, повторив докази свого попередника, Васильчикова). Нема що й додавати, що св. Синод не дав свого благословення на оголошене перекладу Морачевського. Але справа не обмежилася тою відмовою. Думка, висловлена Анненковим, увійшла в ужиті деяких правительствених сфер і 20 червня 1863 р. вийшло розпорядження міністра внутрішніх справ, удостоєне царського одобрення, про здержане друкування релігійних книг і учебників на українській мові так, що ужиті тої мови, як і сказано виразно в розпорядженні, полишило ся дозволенням тільки для красної словесности. Даремні були протести Головіна: Валуєв відповів на них згаданим вище письмом, а його розпорядження було швидко подтверджене дорогою порозуміння між ним і шефом жандармів.

Українська література, повна надій на красу будучність, була відразу здавлена: її діячам, не вважаючи на різнородність їх талантів, полишало ся задовольати ся писанєм нешкідливих, але й безхосенних оповідаєчок і віршів, а коли вони хотіли подати народови якесь поученє з царини сільського господарства, моральних питань або чого будь із круга відомостей, доступних і потрібних простолюдинови, то були змушені наперекір властивості предмета і напрямови своїх здібностей, предлагати таке поученє в белетристичній формі, з чого не мало примірів, смішних для непосвяченого в ту тайну і глибоко сумних та прикрих для того, хто її знає, не трудно навести аж до останніх часів.

(Конець буде.)

Переклав *В. Гнатюк.*

Реферат

Комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова.¹⁾

Стремління освічених Українців до просвіти своїх менших братів, любов до рідної мови, що вже випробувала свої сили на різних полях, у кінці й природна реакція проти незаслуженого переслідування, яке майже відібрало їм право користувати ся рідною бесідою, не лише спасли їх від утрати надії, але приневолили їх подумати про способи заспокоєня своєї законної потреби словесних зносин із непросвіченими земляками. Той спосіб був під рукою: за австрійською границею, в Галичині, такі самі Українці як наші, говорять, пишуть і друкують на своїй мові без перепон. Наслідком того літературна праця Українців переносить ся до Львова, на великий хосен і гордість Австрії, але й на не меншу, коли не більшу шкоду і понижене Росії. Від другої половини 60-их років галицька українська література почала збільшати ся і досконалити ся з такою силою, про яку при своїх місцевих обставинах вона ледви коли могла би й мріти. Не вменшаючи талантів і учености заграничних Українців, можна сказати сьміло, що без уваги на значіне всякого приливу нових співробітників, прилученє до них земляків із Росії мало для піднесеня їх літератури особливу вагу тому, що: 1) талановитих людей між нашими Українцями повинно бути далеко більше, ніж між австрійськими, хоч би з тої простої причини, що перші майже в десятеро численніші від останніх; 2) наші, по часті з тої самої причини, заможніші від заграничних. І всі ті таланти й гроші, які ужиті на місці принесли би Росії необчислену користь, почали йти за границю

¹⁾ Див. попередня книжка ЛНВ. стор. 164—174.

на витворенє такого духового центра, на який майже кождий український письменник від тепер покладає всі свої надії, коли вийде в своїй літературній творчості в тісних рамок безбарвної белетристики. А тим часом такий центр міг би, — ні, повинен би бути в границях російської держави, в якій живе величезна, подавляюча більшість Українців. Але й для тої більшости перенесенє літературної діяльности в Галичину стало далеко не повною нагородою за утрату права на рідну мову в вітчизні, бо твори написані в Росії і надруковані у Львові доходили рідко до тих, для кого були призначені, і таким чином переважно не досягали своєї мети, а найважнійше жерело духової просвіти, сьв. Письмо, яким галицькі Українці користують ся свобідно в перекладі на свою рідну мову, було доступне українському простонародю лише в церковно-славянськїм або в велико-руськїм перекладі, то значить, що воно зовсім не було доступне. Яка тяжка помилка з точки погляду політики і внутрішньої і заграничної! І яка вона дотикальна, особливо після того, що вже стало ся! А проте та нещасна помилка не лиш не була усунена, але по 13 літах іще побільшена.

Розпорядженє 1863 р., як і всі подібні йому заходи, викликані не дійсними потребами держави, але кабінетними міркуваннями поодиноких державних мужів, які не все ясно відрізняють явища життя від їх паперової відбитки, сповняло ся зразу негайно, але під 70-і роки, по тім, як правительственный персонал по часті змінив ся, недовіре до Українців немов ослабло. В 1872 р. позволено завязати полуднево-руськїй відділ Географічного Товариства в Києві. Ся інституція з'єднала і оживила діяльність українських статистиків, етнографів і иньших учених, що займали ся дослідями своєї вітчизни, і цілком природно поставила знов на чергу питанє про народню просвіту. В 1873 р. Костомаров підніс на ново справу популярно-наукових книжок. Та зараз же віджила і незичливість. М. Юзефович, що видав 1863 р. брошуру: „La question Russo-polonaise jugée par un petit-russien“ на доказ повної незалежности українських інтересів від польських, в 70-их роках уже тайний радник і предсідатель Київської Археографічної Комісії, вдарив на алярм у „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ і в „Кіевлянинѣ“. Його погляди були прийняті до відомости, і в 1876 р. у Петербурзі зібрала ся комісія з міністрів внутрішніх справ і народньої просвіти, оберпрокурора сьв. Синода, шефа жандармів

і Ювефовича. В тій комісії постановлено наложити на українську літературу такі обмеження: 1) ввіз українських книжок і брошур із заграниці, які вони не були би, заборонити; 2) друковане і видаване українських творів і перекладів у державі заборонити, крім: а) історичних документів і памяток і б) творів красної літератури, з яких перші приказано друкувати заховуючи правопис оригіналів, а другі — без усяких ріжниць від загально прийнятої російської (т. є. великоруської) правописи і тільки по розгляді рукописів у головній управі для справ друку; 3) українські сценічні представлення і відчити, а також слова при нотах заборонити. Сі постанови предложено цареві Олександрови II, що лічив ся тоді в Емс, і там вони були затверджені. Так повстав закон 18/30 мая 1876 р. Та опублікований він не був і ті; кого він найбільше дотикав, догадували ся дуже помалу про його істнуванє, не дістаючи книжок, замовлюваних у Галичині, дістаючи відмови що до пропущеня своїх творів, написаних без **ѣ** і **ы**, надармо добиваючи ся дозволу на українське представленє або концерт або знаходячи в рукописах своїх збірників українських пісень помилюваними тільки ноти. В Велико-Росії багато довідало ся про сей закон у перше аж по двох або трьох роках після його затвердження зі статі в *Revue des deux mondes*: „La liberté en Russie“, до якої дістала ся відомість про нього мабуть із брошури Драгоманова, предложеної ним париському конгресови літератів. Та чи явно, чи тайно, українська література в Австрії була тим законом іще сильнійше відрізана від російських інтересів і в кінці зроблена оружем протесту і пропаганди, ворожої російському правительству, а в Росії віддана на цілковиту самоволу цензури або, ліпше сказати, на особистий погляд сього або того начальника головної управи для справ друку або його помічників і на те, аби видрукувати: „І шумить і гудить, дрібний дощик іде“, доводило ся звертати ся до Львова. І серед тих нових обмежень являється одна полекша в порівнянню з розпорядженєм 1863 р.: позволено видавати історичні памятки і документи. Якому добродієви має завдячувати українська література се часткове розширенє прав? Мабуть самому авторови того присуду над українською літературою, председателеви Київської Археографічної Комісії, якому публікованє документів було очевидно дуже пожадане, але видавало ся не вигідним, хоч не вовсім неможливим, в обхід закона після того, як він сам став певного рода законодавцем.

З законом 1876 р., як і можна було надіяти ся, повторило ся те саме, що було з законом 1863 р., лиш ледви чи не швидше, тай на перший раз не наслідком яких українофільських підступів, але самоволі чи незнання цензурного заряду. 26-го липня 1876 р. заборонила духовна цензура галицьку брошурку „Оповѣданє про жите св. мученикѡвъ Бориса и Глѣба“, предложену їй петербурським комітетом заграничної цензури, як написану по українськи; але загранична цензура звернула увагу головної управи на те, що книжочка надрукована церковними буквами — і головна управа дозволила її. Судячи по тім, що се розпорядженє повторено 1 цьвітня 1880 р., воно тоді не було виконане, але за другим разом повинно було виповнитися, скріплене ще поглядом, що уживанє церковного письма „въ малороссійскихъ изданіяхъ представляется весьма желательнымъ“, хоча коли приміром появила би ся пісня в роді „Ой Семене, Семене, чом не ходиш до мене?“ надрукована буквами сьв. Письма і богослужебних книг, така суперечність форми зі змістом викликала би певно репресію з боку тої самої цензури, яка добачила би в ньому — і зовсім справедливо — щось дуже похуже на богохульство. Про ослабленє чуйности головної управи можна догадувати ся з тих випадків, у яких можна ствердити по крайній мірі попередню роботу місцевих цензурних комітетів і цензорів над українськими рукописами, предложеними для дозволу до друку. 9 червня 1878 р. одеському тимчасовому відділови внутрішньої цензури приказано предкладати не інакше українські рукописи, як із виводом про їх зміст із чисто цензурного боку, з чого очевидно випливає, що оцінка творів у дійсности була полишена місцевій цензурі. За те з формального боку головна управа зовсім не вирікала ся свого авторітета, як се видно, приміром, із заборони поеми В. Білого „Марко Проклятий“ (1 цьвітня 1878 р.), уже перегляненої петербурським цензурним комітетом і відбитої в коректі, за те, що автор ¹⁾ писав і зам. и. Певність закона з 1876 р. видна і в забороні, наложеній 26-го мая того самого року на третій випуск „Збирянка писень“ Лисенка (з правописею одобреною цензурою), хоч 25 мая 1877 р. був дозволений „къ обращенію въ Россіи“ учебник „Руска читанка для вышней гимназій. Уложивъ Александеръ Барвинскій.

¹⁾ Тут зайшла помилка що до імен авторів. В. Білий не автор „Марка Проклятого“, але видавець. Автором був О. Стороженко. В. Г.

У Львові. 1870² в трьох частих, і видано той дозвіл у відповідь на запит знов тої самої заграничної цензури, яка в ті часи була очевидно ліберальніша від внутрішньої.

Ліберальні подуви 1880 р. відбилися і на українській літературі. Дня 8-го грудня того року з високого дозволу вніс Костомаров в Академію Наук премію свого імені за уложення українського словаря. Дня 12 січня 1881 р. представив київський (опісля варшавський) генерал-губернатор М. І. Чертков міністрови внутрішніх справ довгий меморіал, до якого послужила вихідною точкою просьба Лисенка — допустити третій випуск його збірника українських пісень надрукованого в Липську до продажу в Росії, а дальший зміст звернень на оборону Українців від підозрінь сепаратизму і на доказ можливости повної рівноправности літературних і музикальних творів що до цензури з великоруськими. Дня 13-го січня 1881 р. тодішній харківський генерал-губернатор князь Дондуков-Корсаков представив також по причині двох присланих йому українських книг просторій, але доволі безбарвний меморіал про права української мови ¹⁾, зрештою по часті в користь української літератури, сценічних представлень, концертів і друкування пот із текстами. Наслідком тих меморіалів був рапорт міністра внутрішніх справ графа Н. П. Ігнатьєва царю Олександрові III і високий приказ на перегляд правил із 1876 р. Відбула ся окрема нарада при участі тайного радника К. П. Побідоносцева, державних секретарів Островського і Сольського і начальника головної управи для справ друку, гофмайстра князя Вяземського. На тій нараді порішено задержати правила 1876 р., але доповнити їх такими постановами: 1) дозволити друк українських словарів під умовою задержання правопису або „общерусскої“, або уживаної не пізнійше XVIII ст.; 2) дозвіл сценічного представлення українських пес і публичного відспівання українських пісень і куплетів, дозволених цензурою, поставити в залежність від погляду вищих місцевих властей у кождім окремім випадку, а допущення друку українських текстів при нотах не інакше, як із захованєм „общерусскої“ правопису полишити головній управі для справ друку; 3) заборонити утворення спеціально українського театру і формоване труп для виставлювання виключно українських пес. Ті постанови були затверджені царем 8 жовтня 1881 р., але не опубліковані,

¹⁾ Пор. ЛНБ., 1905, кн. II, ст. 89—97.

лише подані відповідним органам адміністрації „конфіденційно“. Дані, на яких оперті ті постанови, очевидні: се — премія Костомарова за уложенє українського словаря, яку дивно було би не прийняти, з одного боку заступництво київського і харківського генерал-губернатора за українську сцену і пісню, а з другого — страх перед можливістю повстання окремого українського театру, збільшений очевидно старим фантомом українського сепаратизму, як можна догадувати ся з два рази повтореного домагання так званої „общерусскої“ правописи.

Так стже поручений царем розгляд закона з 1876 р., далеко не вільного від впливу припадковости, був виповнений не на основі всестороннього перестудіювання питання, але при помочи деякого нового матеріялу, що також навинув ся припадково під руку. Зрештою називаючи дані закона 1881 р. припадковими ми повинні пояснити се. Припадкові вони тільки в значіню своєї неповноти, але не генези: рівночасне заступництво обох висших представителів адміністрації на Україні за духові інтереси місцевої людности, хоч може й викликане безпосередно якимось запитом із гори, важне саме по собі як вимовне свідощтво давно назрілих потреб повіреного їм краю, — тим ціннійше свідощтво, що його не можна підозрівати за шйяку злочинну тенденційність, ані легкодущну поспішність. М. І. Чертков, якого вірність інтересам держави і адміністраційний досвід не можуть підлягати найменшому сумнівови, уважав своїм обовязком заступити ся за права української літератури в повнім її обемі; князь Дондуков-Корсаков не пішов у своїм меморіалі так далеко тому, що не був чужий розповсюдженню в деяких сферах недовіря до Українців, та все був приневолений приблизно до такого самого відзиву важними фактами і на деякі з них він покликаєть ся навіть.

Закон 1881 р. силою властивости даних, із яких зачерплено його зміст, вніс у законодавство України певного роду полекші, хоч далеко менші, ніж може здавало ся його авторам. Уживане „общерусскої“, т. є. в самій річи великоруської правописи в українських текстах — се взагалі неможлива вигадка тому, що правопись невідмінно підпорядковуєть ся фонетиці, а в лінгвістичних працях, як словарь, представляєть ся просто немислимою річю і через те пробу уложеня українського словаря під такими умовами можна зрівняти з замахом негідними способами, про що легко переконати ся дорогою відвотної проби — уложеня великору-

ського словаря кулішівкою. Що до уживання „прапописанія, употреблявшогося въ Малороссіи не позже XVIII вѣка“, то не говорячи вже про самовільство такого обов'язку, згадана тут правопись — величина зовсім мітична тому, що в ту пору писав кождий більше або менше по своєму, і коли би ми захотіли наслідувати Українців XVII і XVIII ст., у нас появили би ся, приміром, форми пѣиъ, тѣлько, вѣиъ, як писав Некрашевич, зам. пѣиъ, тѣлько, вѣиъ або піи, тѣлько, віи. Вистава українських спектаклів лише за кождоразовим окремим дозволом місцевого вишого начальства рівняється в дійсности майже цілковитій забороні правильного фуніюваня театру, хоч би й мішаного що до мови виставлюваних пєс. Але й те обов'язкове мішанє — коли його пропонувано для кождого представлення, як виконувало у практиці — само по собі мусіло відбити ся дуже пригнітливо на об'ємі представлюваних на сцені драматичних творів, т. є. на цілїм репертуарі. Заборона формованя чисто українських труп або вимагала подвійного персоналу, не під силу приватним театрам, або виключала можливість підхованя добрих акторів, бо трудно уявити собі, аби могла витворити ся путня сценічна школа при постійних переходах від „Назара Стодолі“ до „Татьяны Рѣпиной“ або до „Короля Ліра“ і від „Пошились у дурні“ до „Горя отъ ума“ або „Врача поневоли“. Одначе закон 1881 р. показав ся все таки полєкшою завдяки тому, що самі ті, хто мав глядіти за його виконанєм, розуміли або відчували невідповідність між його цілями, зглядно ліберальними, і редакцією, що паралізувала ті цілі. Збирачі матеріялів до словаря записували слова фонетичною правописом тим сьмільїше, що бачили вже не один приклад цензурного пропуску книг, написаних так, а театральні підприємці на те, аби виграти час, потрібний для представлення більше або менше довгого українського драматичного твору, обмежували великоруську частину до вистави перед або по ньому водевільчика або сценки, які grano поки з'їзжала ся або роз'їзжала ся публіка, — grano формально і без чутя, при чім приміром актор, що представляв збанкротованого панка, говорив, що він тільки що „проковтнув“ сотку устриць і т. н. В 1884 р. головна управа в справах друку звернула увагу губернаторів на такий обхід закона, але з того нічого не вийшло. Помалу почали проскакувати до друку переклади з великоруської мови на українську і в 1892 р. головна управа пригадала цензорам незаконність такої появи, зрештою дуже спір-

ної відповідно до тексту правил із 1876 р., і старала ся збільшити їх чуйність і в напрямі оригінальних українських творів, які вони повинні „съ особою строгостью и вниманіемъ разсматривать, подвергая исключеніямъ и запрещаая при этомъ не только все, противорѣчащее общимъ цензурнымъ правиламъ, но при малѣйшемъ къ тому поводѣ, по возможности, сокращая число такихъ бездарныхъ произведеній въ цѣляхъ чисто государственныхъ“ (Предложеніе Гл. Упр. по д. п. С.-Петербургскому Цензурному Комитету в 8 січня, 1892 р., ч. 96). В 1884 р. затверджено в незвичайно різкій формі заборону привозу українських книжок із заграниці. В 1895 р. заборонено українські книжки для дітей, що в дійсності є також повторенем попередньої заборони, уміщеної в постановках 1863, 1876 і 1881 рр. Доволі було би й тих неодноразових повторень того, що зазначено в попередніх законах (зрештою не опублікованих) для доказу цілковитої суперечности сих законів із умовами і потребами реального життя.

Поки перейдемо до висновка, який повинен бути природним впливом із попередніх наших міркувань, полишаєть ся розглянути ті аргументи, до яких звертали ся урядові особи й інституції, а також публіцисти на те, аби оправдати законність обмежень, що обкрюювали свободу українського друкованого слова. Зробити се конечно треба; багато з тих аргументів такі, що до них можна вертати у всякий час і при всяких нових умовах: вони власне основані на поглядах загального характеру, а не на тих дійсних потребах людности української землі, які одиноко, як нам здаєть ся, повинні мати рішаче значіне в роздвлюванні питаню.

Ті аргументи переносять нас вперед усього в царину культурної історії руської народности: сею історією, по думці деяких публіцистів, належить означувати відносини української літератури до „общеруської“ літератури і української мови до „общеруської“ мови. Затримаймо ся вперед на питаню про мову. Чи маємо ми дійсно право говорити про „общеруську“ мову? Не підлягає сумнівови, що предки Великоросів і Малоросів говорили колись одною мовою: ту мову, що не дійшла до нас у письменних памятках, відтворювану гіпотетично, прийнято в науці називати „общеруською“ мовою. Але очевидно не її мають на увазі ті, що протиставлять українську мову „общеруській“. Ще в доісторичну епоху представляла „общеруська“ мова в окремих паростях різкі діалектичні відрубности, які дають підставу припускати споконвічний поділ ру-

ського племені на три групи: північно-руську, середно-руську і полуднево-руську. Полуднево-руські пам'ятки давньої нашої літератури XI і XII століть, як у перше доказав наш поважний співчлен академік А. І. Соболевський, представляють ряд типічних окремішностей української мови: із них можна на певне переконатися про значне віддалення полуднево-руських (малоруських) говорів як від середно-руських, так і від північно-руських уже в дотатарський період. Тому віддаленню не могло перешкодити й те політичне з'єднання руських племен, яке бачимо в X і XI століттях; навпаки, розпад руської землі на уділи, зміцнення нового політичного центра в допливі Оки і верхнього допливу Волги, упадок Києва у другій половині XIII століття — все се від'окремлює значно полуднево-західну Русь, а напад Татар довершує те відокремлення. Пізнійше, в границях литовсько-руської держави, полуднево-руські племена знаходять умови для зближення з иншими руськими племенами, а власне з тою західною галуззю середно-руських племен, яка стала основою білоруської народності. Східна-ж галузь середнорусів, з'єднана Москвою з північно-руськими племенами, входить разом із ними в склад великоруської народності. Аж пізнійша колонізація XVII і XVIII століть зближує великоруські і малоруські племена в допливах Сейма, Донця і Дону. Таким чином історичні умови впливали на повне відокремлення полуднево-західної Росії (Малоросії) і території, занятої Великоросами: звідси фактичні окремішності в мові обох народностей — великоруської і малоруської. Історичне життя тих народностей не витворило для них спільної мови; навпаки, воно зміцнило ті діалектичні окремішності, з якими предки Малоросів із одного, Великоросів із другого боку — виступають у початках нашої історії. І очевидно, жива великоруська мова, якою говорить нарід у Москві, Рязані, Ярославі, Архангельську, Новгороді, не може бути названа „общеруською“ в супротивність українській мові Полтави, Києва або Львова.

Та чи нема підстави признати „общеруською“ нашу літературну мову? Чи не витворювала ся вона спільними зусиллями всіх руських народностей, чи не відбила в собі окремішностей усіх руських говорів? По відповіданням не раз висловам деяких публіцистів Українці грали видну роль в творенню і в обробленню нашої літературної мови. Для доказу сеї думки признається достаточним наводити вплив українських письменників і учених діячів XVII

і XVIII ст. зразу на московську освіту, а опісля і на Петрові реформи. Справді, вплив сей відбив ся і на нашої літературній мові, але він був переминаючий: зусилля великих наших письменників зближали що раз більше книжну мову з народньою і ніщо ще не здержало сеї течії, яка зробила вже вкінці XVIII і початку XIX століття нашу літературну мову в повні великоруською, увільнивши її між иньшим від напливового українського наголосу, не чужого, по вказівкам професора Будде, язикови Ломоносова і Сумарокова. Великоруська літературна мова, що представляє в своїй основі перісту мішанину церковнославянських елементів (у лексичній і по части граматичній часті) із елементами живої мови великоруських племен, від давних часів, можна сказати, від XIV ст. набирала що раз більше народньої закрески. Її розвиток власне в тім напрямі був здержуваний два рази — перший раз у XV столітті, коли їй прийшло ся витримати боротьбу з иньшославянськими елементами, що завдяки сербським і болгарським ученим найшли зі славянського полудня; другий раз — у XVII столітті, коли її наводнили окремішности української книжної мови. Та великоруський елемент вийшов оба рази переможцем і тому нашу літературну мову, мову освічених клас і літератури всіх родів, належить признати вповні великоруською. Ми не бачимо ніяких основ звати сю мову „общеруською“, бо вона не представляє амальгами, в якій відбили ся б, хоч і нерівномірно, окремішности всіх живих руських говорів.

Правда, наша великоруська мова здобула загально-руське значінє: в значній часті вплинула на се та обставина, що силою річий вона стала державною мовою; та се залежало головнò від культурного росту великоруської народности, від розвитку її літератури і шкільної освіти. Реформи Петра Великого, що зблизили Росію з Заходом, зміцнили просвітнє значінє великоруських центрів, Москви і Петербурга, і втягнули в одно спільне житє Велику і Малу Русь: остання не мала що протиставити тій світській просвіті, яка завдяки напрямови, даному Петром, розлила ся нестримним потоком по всій землі, з'єдиненій московськими царями. Наслідком того проникла великоруська мова на полуднє, в українську Придніпрянщину. Книжна українська мова виробляла ся в XVI і XVII століттях на основі двох літературних мов — церковнославянської і західно-руської, що своєю дорогою пересякла польськими елементами; вона приблизилà ся в значно меншій мірі

ніж великоруська літературна мова, до мови народа і тим передовсім поясняєть ся доля, яка постигла її у другій половині XVIII століття: вона забуваєть ся і без усякої боротьби уступає місця великоруській літературній мові.

Зріст культури і освіти, про який ми що лиш згадали, завершуєть ся таким чином натуральним витисненем книжної української мови великоруською мовою. Та той зріст прикликає до життя чинники, що в попередню епоху майже не знаходили собі виходу і законного вираження. Великорос захоплюєть ся на стільки світською просвітою, що не може вже задовольати ся тим, що давало його предкам церковну освіту, яка полишила без відповіді переважну частину потреб вдумливої і чутливої істоти — користуванем церковною книжною мовою, далекою від рідної. З появою світської просвіти, література, не перестаючи задовольати релігійних потреб, матеріальних інтересів, відкриває для Великороса можливість виражати і почування і думки в нових, непривиклих для його предків формах. І се відбиваєть ся передовсім на зближеню книжної мови з розговорною, літературної мови з мовою щоденних почувань і думок. Ми бачимо, як швидко увільнилася ся великоруська літературна мова, завдяки власне світській просвіті, від налетілих елементів, чужого наголосу, незвичайних слів. В Україні, де книжна українська мова була вже забута і закинена, та сама світська просвіта мусіла визвати иньшу, хоч і подібну появу: жива розговорна мова стає літературною мовою. Думки і почування Українця рвуть ся нестримно на папір, для нього нема иньшого виходу, як виразити їх звичайним своїм говором, бо чужа йому великоруська літературна мова не може стати провідником рідної його мови, не може і по своїй суті не повинна бути з нею зближувана і зрівнювана. Реформи Петра Великого вивели Росію на дорогу світської просвіти: в результаті з одного боку книжна великоруська мова зрівняла ся з розговорною мовою Великоросів, а з другого розговорна мова Українців стала мовою нової української літератури. Не допустити законности і природности такого результата значило би признати, що світська просвіта не ткнула Українця; воно значило би, що на півночі в Москві і Петербурзі, світська просвіта повинна була зблизити розговорну мову з літературною, давши першій із них перевагу, а на полудні, в Києві, та сама світська просвіта мала

тільки замінити стару літературну мову новою, ще відміннішою від розговірної, ще більше чужою.

Публіцисти, що відмовляли права на існування українській літературній мові, покликувалися радо на Білорусь: вони застрашували російське правительство і російську суспільність перспективою домагання свободи для білоруського друкованого слова. Що скаже будучність, не знаємо; але минушина свідчить ясно, що білоруська інтелігенція ополучилася тоді, коли Велико- і Малороси заховували ще свято свої книжні мови. І в тої інтелігенції не було ні охоти, ні підстави звертати ся до народньої мови, коли тимчасом Україні зробили се наслідком крайньої потреби.

Законністю і природністю повстання української літературної мови поясняється законність і цілого дальшого її розвитку. Жерелом її була, як ми бачили, жива розговірна мова — жива розговірна мова української інтелігенції, що виросла серед цілком відмінних умов від великоруської інтелігенції. Вона і в XVIII ст. і пізніше, в XIX, переймала польську культуру, якої не довелося виперти ні Москві, ні Петербургові, і то не вважаючи на дуже сильну запозичку елементів великоруської культури, підтримуваної і спільною вірою і спільними державними інтересами. Таким чином у розговірній мові української інтелігенції, що стала літературною в початку XIX століття, появляються в формі напливових елементів на народній українській основі з одного боку польські, з другого великоруські слова і обороти. І в будуччині обі названі літературні мови — польська і великоруська — повинні служити жерелом збагачення української літературної мови. Зворот до тих жерел в повній законний: перевага буде належати до тої з обох мов, котра зуміє привязати до себе українську літературу тісними, братніми вузлами. Здавалося, що вплив великоруської літературної мови на українську був цілковито забезпечений при тих умовах, при яких повставала нова література: по українськи починають писати люди, що знаменито володіли великоруською мовою; українські книжки появляються в центрах великоруської просвіти; літературні твори Українців друкують ся в великоруських журналах і збірниках. Та зазначені висше цензурні утиски 1863 і 1876 року, як ми бачили, переносять літературну діяльність Українців у заграничну Русь: тут вона розвивається під сильним впливом польської і німецької літератури і зовсім природно переймає ся польськими елементами в царині лексики і синтакси. Українській

мові галицької літератури роблять докори за ті її польські елементи, за ту чужу українському уху закраску, якій вона підпала у Львові. Та польські елементи не затемнили народньої основи мови: вони заняли тільки місце тих великоруських елементів, яких витиснене було би конечне при широкім і свободнім розвитку української літератури на Україні. Збогачене чужомовними елементами — се доля кожної літературної мови (західно-європейські елементи в нашій великоруській мові доказують, що від впливу чужоземщини не забезпечені навіть дуже розвинті літературні мови). Та цілком неминучим стає вплив сусідніх мов, коли ті мови належать до споріднених племен: так польська літературна мова відбила на собі вплив чеської, а польські пуристи ведуть безхосенну і втомну боротьбу з великоруським впливом; так словінська мова перейшла сербо-хорватськими елементами; так болгарська мова наскрізь прошикована великоруськими елементами. Так само й українській мові неможливо було устерегти ся ні від великоруського, ні від польського впливу. Умілість покористувати ся чужомовними елементами, брак страху перед ними, сьміле відношене до нового лексичного матеріялу — дуже часто свідчить про силу і крепкість молодой літературної мови, що нездержно стремить до щораз більшого об'єму в царині висловлювання людських думок і почувань.

(Конець буде).

Переклав *В. Гнатюк*.

Реферат

Комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова.

Розвиток літературної мови йде очевидно рівнобіжно з розвитком самої літератури. Багато великоруських публіцистів кляло питане, чи потрібна загалом українська література? Інші бажали обмежити обсяг розширення тої літератури певними означеними рамками: признавано природним писати по українськи вірші та оповідання з народнього життя; вважано відповідним збирати народні пісні і казки; в кінці призначувало для української мови навіть цілу царину красної літератури. Але переходити поза ту царину заборонювано їй, заборонювали публіцисти у слід за правительственными розпорядженнями, в інтересах власне великоруської літератури. Відповідь на пусте зрештою питане, чи потрібна загалом українська література, дало само житє: ви бачили широкий розвиток тої літератури навіть у періоді до шісьдесятих років, т. є. до того часу, коли реформи Олександра II відродили великоруський народ у нових формах побуту, і переконали ся при тім, що діячами тої літератури були люди різних суспільних верств, різних поглядів і різного вихованя. Українська література задовольняла очевидно своїм повстанєм назрілі потреби і в повстаню її не мала зовсім участи ані політична інтрига, ані нездорова тенденція. Нехайже-ж означені нами висше факти з початкової історії української літератури відповідять на питане, що повстає в нас наслідком постійних тверджень деяких публіцистів: чи можна в самій річі обмежити обсяг уживаня літературної мови сими або тими границями? Котля-

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК XXXI.

1*

ревський, що взяв ся за рідну мову для витворення особливого епічного твору, звернув ся до неї і в „Оді до князя Куракина“. Квітка-Основ'яненко, що писав оповідання з українського побуту, зденцидував ся заговорити по українськи і про серйозніші справи в „Листах до любезних земляків“. Максимович записує зразу українські пісні, а опісля переводить на українську мову Слово о полку Игоря, а два роки опісля видає переклад Псалмів. О. Гречулевич друкує в українській мові свої проповіді, а також „Катехетичні бесіди на символ віри“ і Отче наш. Чи ж можна задержати зароджену думку, думку, оживлену понадто рідною мовою? Що затримає її на народніх жартах і віршах, що перешкодить їй втілити ся в нових формах поезії, проникнути в роман і розвідку, перенести ся в минувшину рідного народа, постарати ся про його будучину, перейти в кінці в царину віри і з'осередкувати ся на перекладі сьв. Письма або уложеню книжок для духовно-морального читання? Ні, творча думка не може бути спинена штучними перешкодами. За те всякі штучні перешкоди дадуть їй усе фальшивий, тенденційний напрям: наведені висше факти показали, як загнано широкий і свободний потік української творчої думки в вузкі рамки політичної партії, утвореної в Галичині, що зміцнювала свої ряди, оживляла свою діяльність емігрантами з нашої України — партії могутньої і популярної власне тому, що вона стереже свободного розвитку української літературної мови. Обмежуючі закони 1863 і 1876 р. були введені, можна припускати, в інтересах великоруської літературної мови. Та не тих заходів вимагає та мова й її література для свого розширення і законного впливу на суспільне житє. Названі закони виймали з під впливу великоруської літератури значну часть української літератури, яка наслідком заборони ввозу книг не могла навіть бути предметом оговорення в великоруській пресі. Ті закони порвали ту братню звязь, яка завязувала ся в різних збірниках і періодичних виданнях між великоруською і українською літературою. Вони перервали між ними і братнє супірництво, розділивши їх остаточно і усунувши той спільний ґрунт, на яким природним способом означили би ся взаїмні відносини між обома літературами. Ми бачили в кінці, що ті закони причинили ся до штучного зросту української літератури в Галичині, бо там, у Львові й Чернівцях, їй прийшлося відповідати від разу на всі ріжнородні вимоги житя: українська мова стала мовою просвіти і політики, науки і літе-

ратури. Правда, і там стрітила ся вона з великоруською літературою, піддержуваною старою галицькою партією, але ворожнеча, що заступила місце попереднього братання в Росії, перенесла ся й сюди, і мова — з разу одна лише мова — стала жерелом непримиримої ворожнечі між двома половинами галицької інтелігенції. Моральної страти, нанесеної великоруській народності й її літературі відпалюю, або радше відколопою від неї українською літературою, не нагородить піддержка, оказувана Росією деяким періодичним виданням съвятоюрської партії.

Закони 1863 і 1876 року стали початком і жерелом тяжких проб для великоруської літературної мови в Галичині, бо виросла поруч із нею українська література уривала з кожним роком із під її ніг ґрунт і то тим лекше й успішнійше, що ту народню літературу підтримувало австрійське правительство, настроєне ворожо супроти старої галицької партії. Перекинувши українську літературу в заграничну Русь, ми перервали братнє супірництво її в Росії з великоруською літературою; та разом із тим ми скомпромітували великоруські, а навіть і „общеруські“ інтереси в Галичині, бо викликали проти них штучну коаліцію місцевих українських і польських інтересів. Великоруські інтереси витримали би успішно супірництво з українськими в Росії; та в Галичині не спасе їх ніщо, коли сама Галичина стане ареною того супірництва, що перейшло в братовбійчу ворожнечу.

Публіцисти, ворожі самостійности української літератури, підносять іще один аргумент, не позбавлений практичного значіння. Зазначаючи окремішности в народній мові губерній, заселених Українцями, вони запитують: Де єдність тої мови, що витворить ту літературу? Чи не розпаде ся та література на ряд дрібних провінціальних літератур на місцевих жаргонах? В тих побоюваннях ми готові добачувати журу про розцвіт будучої української літератури. Та вона не потребує таких піклувань, їй потрібна передовсім свобода: свободний розвиток у ліпшім разі виробить одну спільну літературну мову для всіх Українців, у гіршім — Українці, не зрозумівши своєї духової єдности, запропащать свою літературу в безплідних незгодах і розладах. Так само ми глядимо і на питанє про українську правопись: коли жите витворить єдність української мови й літератури, то воно витворить єдність і в письмі.

Коли-ж закони 1863 і 1876 р. не відповідають інтересам великоруської народности і великоруської літератури, то може

вони корисні для інтересів російської держави? Ми бачили власне, що проти української літератури підношено в різні хвилі, починаючи при тім від 1861 року, дуже тяжкі обвинувачення. Правда, ті обвинувачення відносили ся до „невеличкого кружка людей“, охрещених назвою українофілів: зразу докоряли їм, що вони знаходяться в руках політичних інтригантів і служать покірним оружжєм заклятих ворогів своєї України, т. є. польських агітаторів; говорили, що діяльність українофілів помагає як не мож ліпше намірам польських фанатиків, що поставили питанє про існуванє „руського“ народа і очікують із задоволенєм розкладу у власнім нутрі того народа; доказували, що українофільство йде „паралельно со всіми другими отрицательными направленнями, которые вдруг овладѣли нашею литературой, нашею молодежью, нашимъ прогрессивнымъ чиновничествомъ и разными бродячими элементами нашего общества“. Головною вимогою українофілів був одначе не здогадний їх союз із тими уємними напрямками, але явний намір їх видавати книги „на новосочиненномъ малороссійскомъ языкѣ“, ширити українську грамотність, заводити українські школи, вкорінювати науку про якісь дві руські народности і дві руські мови. За всім тим усе яснїйше зарисовував ся привид сепаратизму, замір роз'єдинити єдину і неподільну руську народність. Обвинувачення в таких намірах засновували ся на неозначених даних: правда, між представителями українофільства допускано існуванє таких діячів, „которые совершенно чужды какой бы то ни было политической цѣли и руководятся чувствомъ патриотизма“, але разом із ними, — так твердили добровільні обвинуватці — „въ предпріятіи создать особую малорусскую литературу и ввести въ народныя школы южнаго края преподаваніе на малорусскомъ нарѣчїи принимаютъ живое участіе такіе малорусскіе патріоты, которые не ограничиваются мыслью создать свою особую литературу, но простирають вили и на политическую отдѣльность Малой Россіи отъ общаго отечества“. Поки розходило ся про народність і мову, взивано до чуйности тільки саму суспільність; як же-ж зайшла справа про державну єдність, тоді признано конечною річю як найбільш рішуче вмішанє державної власти. Звідти відклики і до суспільности і до правительства. Налякане польським повстанєм, хитрим сплетенєм політичної інтриги, що розкинула свої сні не лиш у самім полуднево-західнім краю, правительство послухало відклику, зверненого до нього. Воно постановило відо-

брати українофілам саме зброю пропаганди — можливість ширення української грамотності і видавання українських книжок. Такий сенс цензурного розпорядження 1863 року, зверненого проти освітньої діяльності на українській мові: ним заборонювано видаване книжок духовно-морального змісту з одного, світських учебників — із другого боку. Замість повстати проти українських сепаратистів, коли б такі знайшлися, замість звернути удари на політичну агітацію, шкідну для державної єдності, коли б та агітація дійсно показалася, розпорядження 1863 р. ударило на тих діячів, яким були чужі всякі політичні цілі і які „руководились чувством патріотизма“; для сепаратистів і політичних агітаторів витворював ся за те податний ґрунт. „Гонення и преслѣдованія — писав Катков 1863 року з приводу українофільства — можуть изъ пустяковъ создать серьезное дѣло; гоненія и преслѣдованія, какъ свидѣтельствуе опытъ всѣхъ вѣковъ, большею частію возбуждали жизнь и силу въ томъ, что само по себѣ не имѣло ни жизни, ни силы. Мы, стало-быть, не желаемъ — продовжає Катков — гоненій и преслѣдованій, вовсе не изъ уваженія къ фальшивому, не въ угоду, не въ пользу ему, а напротивъ въ ущербъ ему, чтобъ не придать ему большаго значенія и силы“. Побожання московського публіциста справили ся: вже того самого 1863 р. Каткову доводиться зазначити, „что въ послѣднее время, благодаря усиліямъ нашихъ українофиловъ и настойчивымъ требованіямъ поляковъ, львовская газета „Слово“ начала отдаляться отъ общепринятаго русскаго языка въ сторону малорусскаго“; в 1867 р. Українці разом із галицькими патріотами заснують львівський журнал „Правда“, в 1868 р. повстає у Львові товариство „Просвіта“, в 1873 р. повстає у Львові за гроші доставлені з Росії „Товариство імени Шевченка“. Все те свідчить про значіння й силу українофільського руху. І лише по 1863 році можна признати за ним і силу і значіння.

За що ж підпадала під обмеження і переслідування українська література? Чи за те, що поміж людьми, які брали участь у ширенню і творенню українських книжок, були такі, що мріяли про відділення України від Росії? Дати позитивну відповідь на се питання було би дурницею; дати таку відповідь значило би допустити можливість обмежень і переслідувань на нашу великоруську літературу в загалі, коли серед її діячів знайдуть ся злочинні люди, що мріяли би про розбиття нашої державної єдності, що підривали

би своїми фальшивими науками основи суспільного ладу. Уємні напрями нашої політичної преси викликали репресивні заходи проти неї, але заходи ті, придавляючи деякі органи преси, не розширювалися на цілу літературу в загалі, а преса противного напрямку навіть була піддержувана і запомагана всякими способами. Недовіра до преси викликала в 1872 р. доповнення „къ временнымъ правиламъ“ 1865 р., але те недовіра не посягало ні на існування великоруської преси, ні літератури. Вважаємо проте неправдоподібним, аби зломисність деяких українських письменників могла викликати переслідування в загалі цілої української літератури, переслідування, якого першими жертвами упадуть Морачевський, лояльний патріот і побожний перекладач Четвероевангелія, а разом із Морачевським і священник Опатович, що не побачив виходу надрукованого вже ним другого видання „Оповідань із святаго писання“, видання, вже дозволеного св. Синодом. Очевидно правительство, що видало розпорядження 1863 року, руководилося іншими, важнішими мотивами: „горячая“ діяльність українофілів, як її називають обвинуватці, діяльність, що сама по собі не була незаконною, могла — так думало очевидно правительство — довести до небажаних результатів, до духового відділення України від Великої Росії, а духове відокремлення могло би довести і до політичного розпаду. Ось правдоподібні мотиви рішучого виступу, що зробив кінець свободному розвитку української літератури. Сей виступ ґрунтувався в такім разі цілковито на припущеннях, яких вартість і переконуюча сила дуже згядна. Чому українська грамотність мала вести власне до роз'єднування, сього не вяснено. Література буває передовсім відбитком реальних стремлень тої суспільности, до якої вона належить, а українська суспільність тих часів, як се видно з самих трактатів проти українофільського напрямку, признаного плодом чужоплемінної інтриги, не стреміла до сепаратизму; вона жила одним спільним життям із цілою руською суспільністю взагалі, в ній являли ся ті самі додатні і ті самі уємні стремління, які ділили суспільність і в великоруських центрах. Зрештою дальші події показали, що й пізнійше, по заснованню і зміцненню галицької народньої партії, Українці були далекі від сепаратистичних стремлень: коли такі стремління були би серед них, вони знайшли би собі вислів і на великоруській мові, користування якою не було Українцям заборонене. Великоруська мова могла

так само успішно, як і українська, служити оружем пропаганди в користь сепаратизму, коли Українці занялись би коли-будь серіозно думкою про заснування окремої держави. Ідея покорила би собі форму: пропаганда по великоруськи пішла би не менше успішно, як пропаганда по українськи. Виступ проти мови не здавив би думки, коли б вона дійсно назріла серед Українців. Ми маємо повну основу протиставити наведеному висше припущенню иньше: свободний розвиток української літератури впливав би на братнє єднанє Полудневої Росії з усею иньшою. В українській літературі не було і не могло бути ніяких спеціальних інтересів, чужих великоруській літературі: обі літератури працювали би над спільними питаннями, що впливають із спільних державних і суспільних інтересів. А завдяки тому Україна переймала би ся що раз більше загально-руськими ідеями, загально-руськими стремліннями. Ми віримо в культурну силу нашої великоруської літератури: її вплив забезпечений навіть на заході серед великих культурних націй Європи. Невжеж можна припустити, щоб із нею не пішла рядом у дружнім гурті і в повній свідомості єдності інтересів молода українська література? Повисші мотиви не дозволяють нам признати обмеження 1863 р. результатом дозрілого обсудження і всесторонньої оцінки інтересів великоруської народности, племені, літератури і держави: ми, на жаль, мусимо назвати їх плодом сумного непорозуміння.

Та те непорозумінє принесло гіркі плоди. Ми бачили, як безпосередно по розпорядженю 1863 р. Українці переносять свою діяльність до Галичини. Ми бажаємо процвітання українській літературі, ми тішимо ся її успіхами, хоч би у Львові або навіть в Америці. Та з жалем переконуємо ся, що вона переймає ся що раз сильнійше ворожим відношенем до Росії. Воно поясняєть ся по части відорваністю її від російського ґрунту; українська загранична література — а від 1863 р. майже вже не можна говорити про свою російську літературу на українській мові — роздивлює російські події з чужоземної точки погляду, не вдумуючись у них, не вгубляючись у них так, як се можна тільки російським горожанам, що живють у своїй вітчизні і вмють через те розрізняти, що треба конечно розрізняти, що вмють також прощати і надіяти ся. Та в значній части ворожий настрій до Росії галицької української літератури залежав від тих самих репресивних заходів, які обмежили царину українського друкованого слова:

відібрати освіченим людям право писати рідною мовою, значить посягнути на те, що тим людям так само дороге, як дороге саме жите; посягнути на саме жите народа, бо в чім иньшій воно виявляється, як не в слові, носильнику думки, виявнику чуття, втіленню чоловічого духа? Держава, що не вміє забезпечити одного з найелементарніших прав горожанина — права говорити друком у рідній мові, розбуджує в горожанині не повагу до себе, не любов, але безпритомний страх за існування. Сей страх зроджує незадоволені і революційні стремління. Сей страх обернув багатьох українофілів із щирих синів Росії, „чуждыхъ какихъ бы то ни было политическихъ цѣлей“, на дорогу явного незадоволення. Одна з наших вищих урядових інституцій прийшла в 1876 р. до переконання, „что вся литературная дѣятельность такъ называемыхъ украинофиловъ должна быть отнесена къ прикритому только благовиднымъ формамъ посягательству на государственное единство и цѣлость Россіи“. Сей висновок ослабляє ся значно згодом, висловленим тогож 1876 року не менше авторитетною інституцією про те, що „въ писаніяхъ современныхъ дѣятелей украинофильства не только сквозить смута, но и высказывается явно мысль объ обособленіи Малороссіи отъ остальной Россіи, обособленіи пока еще только литературномъ, но за которымъ естественно и даже необходимо должно послѣдовать стремленіе къ обособленію политическому“; але все-ж не можна не признати, що сімдесяті роки дійсно прославили ся виступом Українців проти тих державних порядків, при яких їм доводило ся тратити право говорити друком у рідній мові. Чим же були викликані ті напади, як не репресивними заходами 1863 року, що віддали українську літературу на цілковиту самоволі цензури і місцевої адміністрації?

Заходи ті були тим небезпечніші для державного ладу, що вони не були убрані в форму закону. Звідси роздратовані проти буцім то самоволі місцевих властей, нарікані на державні порядки, що не забезпечують елементарної законности. Звідси також дружні зусилля Українців провести свої книжки навпаки і на перекір придишливій цензурі. І так у 1873—1875 роках їм удало ся надрукувати до двадцяти книжок різного змісту.

Адміністраційне розпорядженіє, аби полишити ся дійсним, не бути придавленим через жите, яке надто не знає про нього і не підготовлене до нього (бо лише закон є загально-обовязковою

і загально-відомою юридичною нормою) — таке розпорядження треба поновляти від часу до часу і при тім у що раз острійших формах — відповідно до того, на скільки показало ся безсильним попереднє розпорядженє. Розпорядженє 1863 р. прийшло ся поновити в 1876 р., лиш у ще категоричнійшій і твердшій формі: не оголошений закон 18/30 мая узброює першою своєю точкою цензуру проти ввозу „какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ за границею на малорусскомъ нарѣчїи“. Такий поступок признав усю галицьку українську літературу нелегальною; признано нелегальним навіть саме істнуванє такої літератури — а се могло послужити тільки до більшого озлобленя робітників української літератури, приневолених недобровільно перенести свою діяльність у заграничну Русь. І в тій заграничній Русі писали ся по українськи не тільки політичні статї, звернені проти Росії: там розвивала ся політична література, присвячена своїм місцевим інтересам, там оброблювано нашу давню літературу й історію, укладано букварі і граматики, хрестоматії і словарі, видавано сьвяте Письмо, друковано в кінці невинні що до змісту вірші і пісні. І на все те в Росії наложено заборону лише тому, що воно друковане по українськи.

Друга точка закона 18/30 мая 1876 р. в сути річи затверджує розпорядженє 1863 р., дозволяючи друкувати по українськи тільки твори красної літератури: застереженє, яке позволяє друкувати історичні документи і памятки, дуже характерне, коли порівняти його з твердженнями деяких публіцистів про те, що українська мова видумана лише недавно, що вона є одним із плодів польської інтриги, яка стремить до роз'єднання руської сім'ї і руської народности. А тимчасом із точки а) другого параграфу видно, що є історичні документи і памятки, писані по українськи. Так, укладачам проєкту закона 1876 р. було очевидне, що думка авторитетних публіцистів — і не самих публіцистів — про те, що хтось колись там видумав українську мову — не що иньше, як плід неуптва або злобної видумки: українська мова має навіть свою історію. Та разом із тим текст другого параграфу сього закона виявляє нову і до того часу невідому точку погляду: із нього можна догадувати ся, що — по думці укладачів проєкту — зближеню української мови з великоруською стоїть на перешкодї видумана українофілами правопись. Укладачі проєкту запропонували заборонити нову правопись і зажадати, аби „въ произведенїяхъ

изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений отъ общепринятаго русскаго правописанія“. Через те перед нами взірець найординарнійшого змішання двох цілковито відмінних появ: мови і письма. Ніяка система правописи не може витиснути ніякого впливу на мову, що розвивається на цілковито незалежних від людської волі законах. Тимчасом накидуване мові неприродної їй правописи відбивається незвичайно фатально на книжковім обороті; така правопись спинює вихід книжки і придавлює через те далеко сильніше свобідну думку, свобідну творчість, ніж усякі цензурні обмеження. Ми далекі від думки приписувати укладачам закона 1876 р. жорстоке бажанє при помочи узаконеної ним правописи стримати розвиток навіть красної літератури української (бо стримувати „вредныя напращенія“ в дотичних творах приписано правилом про те, „чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи рукописей въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати“); через те ми приневолені думати, що ними руководила думка зблизити при помочи правописи українську мову з великоруською. Дивний погляд! Передовсім — що розуміти під жаданєм держати ся „общепринятаго русскаго правописанія?“ Коли розуміти жаданє закона 1876 р. так, що прим. українські слова: віра, дід, місто — мають явити ся в великоруській одежі: вѣра, дѣдъ, мѣсто, т. є. аби звук і передавано буквою ѣ, питаємо, хто заборонить Українцєви передати буквою ѣ звук і також приміром у словах: лід або ніс? — і він напише їх лѣдъ, нѣсь. Чи виграє на тім справа зближення з великоруською мовою, де ті слова звучать лѣдъ, нѣсь? Коли наслідком накиненої правописи Українець має писати мыло з ы, а мило з и, де знайдець ся коректор, той учений справлявач, що потрафить в українськїм звуці и розрізнити для кожного випадку два ріжні звуки, злиті в одно ледви чи ще не в дотатарську епоху? І про те змішанє и та ы будуть грімка свідчити передовсім ті історичні українські документи, при яких друку закон вимагає „безусловно“ задержувати правопись оригіналів, не підправляючи її і в напрямі загально-принятої великоруської правописи. А коли розходить ся не про загально прийату правопись, але лише про загально прийаті букви в великоруській азбупі, то чому заборонено писати віра, ліс зам. вира, лисъ, коли і — великоруська буква (міръ), і чому український звук и, що не м'ягчить попереднього співзвука, приказано відлати через ы, а не и?

У всякім випадку українське письмо могло би зрівняти ся з великоруським зі зверхнього боку найшвидше, коли би задержано правопись Українця, Максимовича. Але кому потрібне таке зверхнє зближенє?

Третя точка роздивлюваного закона заборонює ріжні сценічні представлення і відчити на українській мові. З розпорядження 1863 р., надто з другої точки закона 1830 мая 1876 р. можна було догадувати ся, що правительство мало намір вказати українській літературі приписані границі і через те вплинути на її розмежованє з великоруською літературою, т. є. що воно взяло на себе задачу, яку могло сповнити тільки свободне, неспинюване супірництво обох руських літератур. Але третя точка сього закона доказує вже просто вороже відношенє навіть до української красної літератури, бо переслідує сценічні представлення творів, що дотикають тої літератури. Ще більше, дозволяючи видаванє українських драм, комедій, трагедій і забороняючи вивести їх на сцені, правительство обмежує також уживанє живої мови, що видно ще яснійше в заборони „чтеній на малоросійскомъ нарѣчїи“. В кінці та сама третя точка закона 1876 р. проганяє українську мову з такої царини, в якій, здасть ся, в ніякім випадку не можна заступити її великоруською мовою: заборона друкованя текстів до музичних нот на українській мові проганяє ту мову з романса і пісні і рівняєть ся забороні співати по українськи. Від 1876 р. в українській мові не можна її співати, її говорити публично, а друкованє творів красної літератури поставленє під остру цензуру.

Лише горяча любов до рідної України помогла українській осьвіченій суспільности перенести тяжкий і зовсім незаслужений удар.

В 1881 р., як ми бачили, зроблено кілька полекш у тих тяжких умовах, в які було поставленє українське слово: дозволено друк словарів і текстів до музичних нот. Полекші ті зроблено очевидно тільки в інтересах великоруської суспільности: позбавити її можливости знайомити ся з українською штукою на сцені і в музичнім виконаню — признано несправедливим; позбавити великоруську науку знайомости з богатим складом української лексики — признано небажаним. До інтересів українського народа не звертала ся думка законодавця, не звертала ся до них до самих остатніх

днів, коли затверджена царем 21 січня с. р. постанова комітету міністрів поставила на чергу питання про відміну законів 1876 і 1881 р.

Знайомість із історією цензурних утисків українського друкованого слова переконує про те, що вони викликані не правильним поглядом на державні користи і потреби, але різними припадками і односторонньою оцінкою суспільних рухів шістдесятих і сімдесятих років.

Розглядаючи аргументів, піднесених у публіцистиці проги існування української літератури, проти її самостійного і свободного розвитку, а за її обмеженнями, привело до висновка, що ті аргументи сперті раз на одностороннім розумінню історії українського народу і його мови, друге на тенденційнім стремлінню обмежити права української народности в хосен неправильно зрозумілих велико- і загально-руських інтересів.

Перестудіюване тексту правительствених розпоряджень 1863, 1876 і 1881 року вияснило нам ту шкоду для духового розвитку української народности і ту шкоду для російської держави, які були неминучим наслідком їх появи. Цензурна практика, оперта на тих розпорядженнях, доказала всю даремність зусиль, звернених на здавлення того, що видвижене дійсними, житєвими потребами людности.

І так знайомість із минувиною питання, порушеного тепер, приневолює нас висловити ся за потребою відміни одобреного царем розпорядження 1863 р. і приказів 1876 і 1881 років.

Ся відміна представить ся нам іще більше невідкладною, ще більше конечною, коли полишимо минувшину і звернемо ся до теперішности, коли тільки подумаємо над культурними потребами українського населеня Полудневої Росії. На ті власне потреби вказав у своїм журналі в 28 і 31 грудня 1904 р. комітет міністрів; „продолжающееся примѣненіе наложеннаго запрета — читаємо в витягах із того журналу — значительно затрудняя распространение среди малорусскаго населенія полезныхъ свѣдѣній путемъ изданія книгъ на понятномъ для крестьянъ нарѣчїи, препятствуетъ повышенію нынѣшняго низкаго культурнаго уровня крестьянъ малороссійскихъ губерній“.

Комісія має можливість потвердити кожде слово наведеної заяви комітету міністрів цілим рядом даних.

По перше — не підлягає сумнівови, що нинішній низький рівень культурного розвитку селян українських губерній повинен стати предметом найповажніших і невідкладних турбот Росії. Той низький рівень, доказаний поміченнями багатьох безпристрасних дослідників, звернув уже давно на себе увагу земств і сільсько-господарських комітетів українських губерній і багато їх входило перед правительством з просьбами допустити популярні видання на українській мові. Економічна рада чернігівського губерньського земства доказала в 1902 р. konieczність розширення брошур і інших видань із царини сільського господарства на місцевих народніх мовах. Те саме висловив і борзнянський (чернігівської губернії) сільсько-господарський комітет. На konieczність популяризації практичних відомостей на українській мові вказував полтавський і новомосковський (катеринославської губернії) сільсько-господарський комітет. На вагу популяризації сільсько-господарських відомостей вказував у своїм рефераті ананіївському сільсько-господарському комітетови відомий автор брошур із сільського господарства на українській мові Чикаленко. Агрономічний з'їзд у Москві 1901 р. постановив просити дозволу видавати книжки і сільсько-господарську газету на українській мові. Кустарний з'їзд у Полтаві 1902 р. висловився за видаванем книжок і підручників для кустарів в українській мові. Сільсько-господарські товариства миргородського і полтавського повіту просили також дозволу видавати сільсько-господарські книжки в українській мові і т. д. Про konieczність відміни обмежень, установлених для української мови, як провіднички в народ у загальні знання, підносили просьби земства: херсонське губерньське в 1880 р., чернігівське повітове в 1880 р., полтавське губерньське в 1904 р. і сільсько-господарські комітети: хотинський (бесарабської губернії), бердянський (таврицької губернії), хорольський і лохвицький (полтавської губернії) і багато інших. Комісія приводячи всі ті дані, розсіяні по різних друкованих жерелах, поміщує в додатках до осьього меморіялу отриману замітку С. Ф. Русової, де зсумовано цілий ряд помічень у царині позашкільної народньої освіти.

По друге, зовсім справедливий відклик комітету міністрів до того, що закони 1876 і 1881 р. утрудняють ширенє корисних відомостей між українською людністю на зрозумілій селянам мові. Комісія мала під рукою цілий ряд віродостойних даних, які свідчать про трудність розуміння великоруської книжної мови Україн-

цем. Деякі такі дані наведені і в згадуваних додатках. Належить особливо зазначити, що Українцями трудно розуміти великоруські книги, присвячені викладави навіть найелементарніших відомостей по причині різниці обох мов в означуваню предметів для буденного ужитку; слова: лошадъ, меринъ, телѣга, одонье, омшенникъ, овинъ, рига, клѣтъ, подволока, полынья, глазъ, лобъ, затылокъ, туча, молнія, радуга, колодезь, прудъ, мельница, мельникъ, боровъ, кукушка, тряпка, изба, калитка, форточка, пѣтухъ, насѣдка, нашестві і ин. незрозумілі або мало зрозумілі Українцями. Найвишмовнішим прикладом того бувають труднощі, зазнавані навіть освіченими Українцями при знайомості з нашою книжною мовою; про ті труднощі говорить багато дослідників, починаючи від трицятих і сорокових років минулого століття. І не даром, очевидно, Українці звертали ся так радо і звертають ся до рідної мови для висловлення на письмі своїх думок і почувань.

Комісія має підставу думати, що ширенє книжок між українською людністю на рідній для неї мові пішло би далеко швидше, як на великоруській. І на те є дуже численні докази; про те говорить сам факт успішного ширеня на Україні книжок, друкованих у Галичині, при чім таке ширенє не задержуєть ся перед заборонами, що грозять горожанам, у яких знайдуть ся приміром твори Шевченка або Котляревського у львівських виданнях, дуже поважними неприємностями аж до відсиджуваня в тюрмі. Українські письменні селяни накидують ся ласо на все написане їх рідною мовою: за браком легальної літератури на українській мові, нелегальна ширить ся тим сильнійше і тим більше впливає на людність. Сей факт ілюстрований доволі в письмі бувшого справника Ш., поміщенім у 9 ч. „Громадянина“ за 1905 р.

Комісія має також підставу думати, що відміна заборони друкованого українського слова вплине не лише на зріст знаня в народніх верствах при помочи розширеня серед Українців науково-популярних видань, але й на загальне піднесенє культурного вигляду народа. Не можна не признати, що зневажливе відношенє до рідної мови потягає за собою негати́вне відношенє і до сім'ї і до родини, а се не може не відбивати ся і то як найшкідливіше на моральнім складі сільської людности України.

Нашому правительству не можуть бути очевидно чужі інтєреси освіченої частини російської, а тим самим і української су-

спільності. Закони 1863, 1876 і 1881 р. дають деяке право на розвиток самої тільки красної літератури. Але красна література є тільки одним із способів виявлення духового життя освіченого чоловіка. Край продукує не самих літератів: він видає і мислителів і учених і публіцистів і суспільних діячів. Заборонювати тим людям те, що дозволене працівникам у царині красної літератури, заборонювати їм писати і друкувати по українськи — несправедливо. По надто се ще, як ми бачили, й неможливе: Українці друкують свої наукові праці, публіцистичні трактати, свої думки і розсліди у Львові, Відні, Чернівцях. Ми бажали би, аби українська література в цілім своїм складі лишилася російською. Ми вважали би корисним звернути сили й здібності талановитих Українців у користь країни, що їх виховала. Великоруську народність, сильну не лише самою численністю, не лякає існування польської, німецької, латишської, вірменської, грузинської, жидівської, татарської літератури у границях Росії. Чого-ж лякати ся української? Поляки, Німці, Вірмени мають крім того свої особні національні інтереси: вони не змішали ся з великоруським народом, культурні і віроісповідні різниці між ними і великоруською людністю дуже значні. Але Українці цілою сукупністю своєї діяльності в користь російської держави і російського суспільства являють ся вірними і випробуваними синами руського народу: вони пишуть разом із нами у великоруських газетах і журналах, читають разом із нами лекції, видають наукові підручники, беруть участь у громадських зібраннях і говорять також разом із нами по великоруськи. Чи-ж вони переменяють свій руський напрям, коли їм позволять говорити й писати на рідній українській мові?

Обмежуючі заборони 1863, 1876 і 1881 р. пригнітають творчі здібності освічених Українців: користувати ся нерідною, незвичкою з дитинства, не висаною з матірнім молоком мовою для втілення творчої думки і фантазії можна лише при особливім лінгвістичнім таланті. Тяжкий стан українського письменника малює нам письмо д. Леонтовича, прислане ним Д. Л. Мордовцеву і передане д. Мордовцевом комісії.

Показуєть ся отже, що в таких ненормальних умовах духового і розумового життя живе в Росії народність, що числила в січні 1897 р. до 23 мільонів 700 тисяч душ!

Через те комісія рішаєть ся з повним переконанєм на закінчене свого реферата повторити отсі слова Ю. Ф. Самаріна, ви-

повіджені ним 1850 р.: „Пусть же украинскій народъ сохраняетъ свой языкъ, свои обычаи, свои пѣсни, свои преданія; пусть въ братскомъ общеніи и рука объ руку съ великорусскимъ племенемъ развиваетъ онъ на поприщѣ науки и искусства, для которыхъ такъ щедро надѣлила его природа, свою духовную самобытность во всей природной оригинальности ея стремленій; пусть учрежденія, для него созданныя, приспособляются болѣе и болѣе къ мѣстнымъ его потребностямъ“.

Переклав *В. Гнатюк.*
